

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

A küszöbhelyzet nehézségei

THOMKA BEÁTA MÉSZÖLY-KÖNYVÉRŐL

A Mészölyről szóló kismonográfia szerzője a mai magyar irodalomtudósok ama nemzedékének szűkebb élvonalába tartozik, amelynek korai tájékozódását az irodalomértés konzervatív formái iránti bizalmatlanság alighanem a szokottnál is mélyebben határozta meg. Az irodalomtudományi „középnemzedék” eddigi pályaalakulására visszatekintve azzal kell pontosabbá tennünk ezt az állítást, hogy – mivel a szakma éppen az ő indulásuk idején élte egyik legmélyebb igénytelenségi válságát – e tapasztalatra egyszerre kellett szemléleti és módszertani választ is adniok. Mindez értelemszerűen azt is jelentette tehát, hogy a nemzedék tudományos teljesítménye kettős mércével vált mérhetővé. Megítélhető lett egy szűkebb, de még így is kedvező összehasonlítású hazai kontextusban, amennyiben egy részüknek legalább egy ideológiátlanított – vagy kritikai marxista – irodalomfelfogás elveit sikerült interpretációs gyakorlatra váltaniok. De megítélhető lett egy tágabb összefüggésben is, ahol már lényegesen nagyobb volt a tét: abból a szempontból nevezetesen, hogy a késő pozitivista és historizáló filológiai hagyománnyal szemközt sikerül-e úgy érvényre juttatniuk az akkori európai irodalomtudomány kérdésirányait, hogy megalapozzák vele egy hatékony módszertani fordulat hazai lehetőségét is. Thomka Beáta köztudomásúan ahhoz a kisebbséghez tartozott, amelyik ezt az utat választotta, s munkásságának ezért jutott jelentős szerep e ma már többé-kevésbé megtörténtnek mondható fordulat végrehajtásában.

Mindezt azért kell előrebocsátanunk, mert ha a könyv letétele után mindezek ellenére marad némi hiányérzet e mégoly kezdeményező kismonográfia olvasójában, az alighanem csak részint vezethető vissza a terjedelem korlátozó körülményeire. Mert bár igaz, hogy a kismonográfia műfaja nem magától értetődően alkalmas a szakmai teljesítőképeség teljes problémamegoldó potenciáljának mozgósítására, s mint ilyen voltaképpen nem is teszi igazán próbára az értekezőt, ugyanakkor nem zárja el előlünk annak megítélhetőségét, hogy a mondott körülmények között milyen eredménnyel zárult életmű és értelmezés találkozása.

Thomka Beáta annak teljes tudatában írta meg az első, valóban érvényes áttekintését a Mészöly-epikának, mely szerint „a tény, hogy Mészöly művének öt évtized után még mindig *csak* kritikai irodalma van, és sem történeti vagy biografikus, sem elméleti vagy történeti-poétikai közelítésben mindeddig nem tárta föl a kutatás e sokrétű életmű rendszerét, felettébb elgondolkodtató” (9. l.). A világos kérdésfelismerést olyan feldolgozásmód követi, amely – mintegy válaszolva e hiányra – szisztematikusan tárja föl a Mészöly-epika legfőbb szemléleti és poetológiai összetevőit. Anélkül, hogy felsorolásszerűen megismétném e fontosabb komponenseket, külön szeretném kiemelni azokat a legtermékenyebb szempontokat, amelyekkel Thomka Beáta könyve kétségkívül új, a szórványos kritikai megfigyelésekhez képest valóban továbbgondolásra érdemes távlatokat nyitott meg a majdani Mészöly-kutatás számára. Noha egyikből sem von le messzebbre mutató következtetéseket, ilyennek bizonyulhat az a megfigyelése, hogy a Mészöly-epika értelmezésében alighanem terméketlen kutatói művelet a fiktív és a tényjellegű elbeszélésmodulok narratív státusának különbségeivel bíbelődni. Teljességgel egyet lehet értenünk azzal a kibővített – ám, sajnos, jelentőségében ki nem fejtett – következtetésével, hogy „lényegesen átjárhatóbb az út az önéletrajzi, történelmi s egyéb tények és a fikciós rendszer között, mint ezt korábban föltételezte – a narráció gyakorlatától eltérően – az elmélet” (55. l.). Hasonló fontosságú ama másik észrevétele is, mely szerint lényegében nincs komolyabb strukturális-építkezésszerű eltérés Mészöly kisprózai és terjedelmesebb epikai alkotásai között. A *Negyvenhat videoclíp* darabjairól szólva írja: „A nagy szerkezetek is gyakran e clipekkel rokonítható

mikroegységekből keletkeznek...” (86. 1.). Itt ugyanis akár az is elképzelhető, hogy ez az összefüggés esetleg túlterjeszhető a *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról* kötet írásain, s érdemleges értelmezési szempontot adhat a kései epika más fontos alkotásaihoz is. S ugyanígy sokatmondó összefüggéseket rejthet – elsősorban a Mészöly-próza intertextuális praxisa szempontjából – az a hangsúlyozott, de érdemben megint csak nem vizsgált jelenség, hogy Mészöly szövegeinek abban az értelemben is átjárhatók a határai, hogy nemcsak bizonyos szövegelemek vándorolnak egyik műből a másikba, hanem olykor a szereplők is – identitásuk részleges vagy teljes megőrzésével. A kérdés behatóbb vizsgálatának – talán nem kell külön hangsúlyoznom – a modernséget záró korszakküszöb műfogalmára nézve is komoly következményei lehetnek. A korszak magyar lírájára vonatkoztatva egyébként éppúgy, mint a konkrét vizsgálat tárgyát képező epikára.

A monográfia – utaltunk rá – szisztematikusan és lelkiismeretesen veszi számba a Mészöly-próza strukturálisan leírható poétikai sajátosságait – a személytelenítő elbeszélésmódtól az empirikus fikció szövegi megvalósulásának formáin keresztül egészen a virtuális világalkotás autonóm esztétikai változataiig. Valahol azonban már a kiinduló pozíciók tájékán elvéti a megértő kérdés komolyságát s vele, sajnos, magának a megoldandó feladatnak is az optimális teljesíthetőségét. A Mészöly-próza tudományos feldolgozásának hiányát – azaz: a *csak kritikai* feldolgozottságot – felpanaszló, már idézett passzust persze nem szükséges okvetlenül implicit állásfoglalásnak tekintenünk kritika és tudomány közelmúltbeli vitájában. Az azonban meglehetősen meggondolkodtató, hogy Thomka Beáta furcsa mód úgy szemléli a hiányosnak látott irodalomtudományi fogadtatást, mintha annak kizárólag a szakmai mulasztásban volna a magyarázata. „Kétlem – szögezi le nyomatékkal –, hogy szakmai okokon kívül bármiféle politikai/kultúrpolitikai érvre való hivatkozás indokolhatná e föltűnő hiányosságot” (9. 1.). Ez a kijelentés itt azt sugallja, hogy volna tehát egyfelől az értekeiben alig vitatható életmű, a másik oldalon pedig az értetlen tudományos recepció. (E föltevésünket egyébként az is megerősítheti, hogy a könyv nem fukarkodik az olyan – metaforikus fordulatokban sem szegény – felsőfokú értékelő formulákkal, amelyekkel inkább a *kritikai* ítélezésmód szokott élni előszeretettel. Az, amelynek teljesítményét egy mondattal korábban túlon túl sokra azért nem becsülte a szerző.)

A módszertani problémát itt abban a feszültségben látom, amely az esztétikai olvasástapasztalat, illetve a Mészöly-szövegek tudományos recepciójának hiányosságai között a monográfus mindvégig észlel ugyan, de amelyet áthidalni éppúgy nem akar, mint amennyire megszüntetni sem képes. Kissé inkább abba a – szerintem kényelmesebb, metafizikai – pozícióba helyezkedik, ahol egy alapvető kérdést megszólaltatva, majd ugyanazt egyidejűleg el is hallgattatva úgy láthat neki a munkájának, mintha pusztán azt a feladatot kellene amúgy pótlólagosan teljesítenie, amelynek a megoldását a szakma eleddig elmulasztotta. Klasszikus karteziánus-pozitívista nézetből ez önmagában akár nemes irodalomtudományi feladatnak is mondható. Kevésbé azonban egy olyan szerző horizontjában, aki nemcsak a modern szemiotikai strukturalizmus narratológiai eszköztárát honosította meg sikerrel, hanem kiváló ismerője az azt követő irányzatok módszertani dilemmáinak is.

Thomka Beátát oda vezet a szerintem kevésbé reflektált olvasási tapasztalata, hogy a Mészöly-epika elégtelen tudományos recepcióját egyetlen gyors – és bizonyosan elsietett – döntéssel tisztán fogadtatási kérdéssé változtatja. Mégpedig olyan fogadtatásnak a kérdésévé, amely pusztán a szakmai helytállás vagy a mulasztás műveleteivel kapcsolódnék be az irodalom élő valóságába. Ilyen recepció azonban nem létezik. E könyv horizontján ugyanis úgyszólván föl sem merül annak hatástörténeti lehetősége, hogy a Mészöly-művek jelentésképződésének időbeli folyamata éppúgy a recepción keresztül valósul meg, s válik irodalomtörténeti tényezővé, mint bármely más alkotásé. Ennyiben éppen azért vélem meglehetősen súlyos vétségnek a monográfia abbéli mulasztását, hogy a szövegeket a befogadástól való olyan elvi elválasztottságban vizsgálja, amelynek következtében végül mintha kétfajta dokumentumvilágot kellene egymással összevetnie: az alkotásét a fogadtatásával. Ez az oka annak, hogy a kötet végén külön fejezetbe is kell aztán kényszerítenie az – úgymond jellemző kritikai ítéletekkel és észrevételekkel alátámasztott, „dokumentált” – fogadtatástörténeti összefoglalást. Holott talán éppen az a nem mindennapos – s ráadásul jól hozzáférhető – hatástörténeti jelenség játszhatott volna a kezére, hogy a mű jelentésképzésének sokszorosan (és sokatmondóan) egyidejűtlen temporalitása már magában abban a tényben is napvilágra jut, hogy a lap- vagy közkritikai fogadtatás beszédességével a szakmai fogadtatás némileg várakozóbb jellege áll szemben. Nem állítom egyúttal

azt is, hogy valamelyiknek elvileg azonnal hatástörténeti igazsága volna, azt azonban igen, hogy az irodalom történeti valóságának alakulására épp ez ilyen recepciós feszültségek vallanak rá a legtanulságosabban. Egyszerűbben szólva: ha Thomka Beáta legalább némely ponton feltételezte volna, hogy a szakmai recepció hiányosságainak okait olykor magukban a szövegekben is érdemes kutatni, nem került volna olyan kényszerhelyzetbe, amely aztán – e művi elválasztottság következtében – nagymértékben megvonja a hatástörténeti valóság támogatását e kismonográfiától.

Az irodalom élő kommunikációs folyamatként értett, történő valósága persze mindig történeti valóság is egyben. S a monográfiának ez az elvi mulasztása minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a szerzői olvasástapasztalat fenomenológiai struktúrája egyértelműen felülkerekedett a történeti olvasás tapasztalatán. Másképpen fogalmazva: aligha véletlen, hogy ennek a könyvnek leginkább a történeti dimenziói, közelebbről pedig a prózatörténeti vonatkozásai a legkidolgozottanabbak. Ha úgy tetszik, éppenséggel annak a történeti-poétikai kérdésiránynak a távolléte meggondolkodtató, amelynek a hiányát éppenséggel maga a kötet bevezetője róta föl a szakkutatásnak. S itt nemcsak arra gondolhatunk, miért nincs elhelyezve Mészöly prózaírása – ha eltekintünk a nouveau roman futólagos emlegetésétől – a 60–80-as évek európai regénytörténeti környezetében. Kissé elstetett – sőt, bizonyos értelemben dezorientáló is – két olyan tengely mentén vázolni a 20. századi epikatörténet meghatározó típusstruktúráját, ahol az egyik alakzatot Th. Mann, Joyce és Proust ún. „nagyregényei”, a másikat pedig Kafka, Broch, Camus és V. Woolf művei alkotnák. Ez utóbbiak itt azért kerülnek – poetológiailag nem könnyen indokolható módon – egymás mellé, mert „határozottan csökkentenek a történet külső kitejesztésén” (90. l.). Azonkívül, hogy – a pusztán mennyiségi szemponton túl – Th. Mann nemigen hozható Proust, de különösen Joyce közelébe, az elstetett felvázolt prózatörténeti kontextus ebben a formájában inkább egyfajta vegyülékét mutatja a 60-as évek itthon, illetve Jugoszláviában megképzett – itt is és ott is ideologikus elgondolású – világirodalmi kánonainak. Nem csoda tehát, hogy a monográfia a hazai prózatörténeti hagyományban sem találja a kispika redukált poétikai hatáselemekkel építkező mintáit. S ha mégis, sajnos inkább Csáth túlértékelésére hajlik, mintsem Tömörkény vagy Petelei felfedezésére. De előfordul az is, hogy – mivel a kötet bizonyos fejezetei egymástól távoli időpontban íródtak – a tömörítés kedvéért a szerző olyan passzusokat is kénytelen idézni saját korábbi írásaiból, amelyeknek ma már sem a kulcsfogalmai („intellektualizáltság”), sem a következtetései nem egykönnyen tarthatók fenn (pl. 91. l.).

Miközben a könyv biztos kézzel vázolja föl Mészöly pályájának „immanens” alakulástörténetét, sőt, külön hangsúlyt helyez a poétikai diszkontinuitások mibenlétének feltárására, érthetően szembesülnie kell e próza korszakküszöbhez való viszonyának kérdéseivel is. Ilyenkor viszont valóban a műfaj korlátai akadályozzák a pontosabb diszkurzív kifejtésben – pl. Mészöly és a magyar posztmodern próza kapcsolatának vagy pedig a kései fragmentumtechnika korszaktörténeti jellegzetességeinek vonatkozásában. S alighanem ugyanezzel hozható összefüggésbe a szakirodalomnak az a túlonúl is spontán felhasználási módja, amely a mostanság – Maturánától Gebhard Ruschig – igencsak virágzó emlékezetelméletek helyett egy magyarul megjelent Ernst Bloch-szövegre támaszkodik a *déjŰ vu* értelmezésében (58. l.), vagy másutt pedig kifejezetten tisztázatlanul hagyja a műfajelméleti „hármasság” hagyományos felfogásaihoz való saját viszonyát. Ez itt annál is sajnálatosabb, mert a szerzőnek saját szűkebb szakterületén nyilvánvalóan nemegyszer kellett szembesülnie azzal, hogy a modern epika nem egyszerűen úgy lép ki a 19. század – egyébként távolról sem egynemű – hagyományából, hogy feladja az elbeszélés temporálisan múlt idejű orientációját. Elegendő itt csupán Harald Weinrichnek arra a nevezetes megfigyelésére utalnunk, hogy az epikai elbeszélésnek a praeteritális forma nem annyira az időviszonyait jelöli, mint inkább magát az elbeszéltséget teszi láthatóvá. Ennyiben nem annyira az elbeszélő időtudatának képezi részét, mint inkább a szöveg műnemi hovatartozását definiálja.

Hasonló elméleti hevenyészettséggel esik áldozatul a fragmentáris forma Mészölynél éppen nem elhanyagolható kérdése is. A 25. lapon mindenfajta poétikai reflexió híján kellene hitelt adnunk tárgy és forma ama profán összefüggésének, mely szerint a *Befejezhetetlen* c. 1956-os szöveg azért példája a nyitott formaalkotásnak, mert a tárgyat – konkrétan a háborút – maga a témakezelés akarja lezárhatatlanként megjeleníteni. Ezt a mechanikus-mimetikus értelmezést sajnos később is csak annyiban „vizsgálja felül” a monográfia, amennyiben saját applikációja szintjén igazolja: nem

módszertani elvétésről, hanem lényegében valamifajta normatív organicitáselv igenléséről van szó. A *Magyar novella* töredékessége kapcsán ugyanis azt az értelmezési ajánlatot kapjuk, hogy a novella széttartó poétikai impulzusait lényegében a ricoeuri formaegész intenciói szerint kell „a sorsvonalak egységesüléseként” felfognunk (68. l.). Ebből viszont az következik, hogy a töredékesség 20. századi poétikai megvalósulásai közül azok csoportjához kerül közel Mészöly írásmódja, amelyek elsősorban a teljes világszerűség megalkothatatlanságának tapasztalata alapján, nem pedig a nyelv elégtelenségét felismerve fordultak a fragmentum poétikájához. Nem itt döntendő el ugyan a kérdés, hogy Mészöly szövege a *Bouvard et Pécuchet* vagy pedig az *Ulysses* hagyományvonalában áll-e, Thomka Beáta értelmezése azonban olyan formaegész-elgondoláshoz közelíti Mészöly e novelláját, amelyben a széttartó elemek fölött az integráló elv veszi át az uralmat, s a művet lényegében egy Kosztolányi előtti prózatörténeti modellbe utalja vissza. Mindez talán nem volt szándéka az értekezés szerzőjének, ám az egész kérdést csak akkor tudta volna differenciáltabb történeti-poétikai környezetbe helyezni, ha a töredék poétikáját nem eleve a klasszikus modernség egészelvének emlékezetével vette volna szemügyre, s esélyt adott volna olyan fragmentumértelmezéseknek is, amelyek az új epika formai töredékességét nem okvetlenül „a narrációval egybekomponált heterogén tényezők együtteseként” (6. l.) fogják föl. A *Magyar novella* nagyon is nyitott hatástörténeti útja ugyanis éppen azon múlhatik majd, hogy eleget képes-e tenni olyan értelmezői kérdések érdekeltsegeinek is, amelyek a megformáltságon – akár bizony Ricoeur ellenében is – nem az integrált egybekomponáltságot, hanem a produktív széthangzások alakzatát értik.

Számos kiváló mikroelemzés épül bele Thomka Beáta monográfiájába. Közülük is külön kell említenünk a *Saulusét* vagy a *Megbocsátásét*. Ilyenkor mutatkozik meg igazán a szerző avatott és biztos módszertani megalapozású interpretációs készsége. A könyv ilyen fejezetei az egymástól eltérő irányultságú értelmezői iskolák híveiben sem hagyhatnak kétséget afelől, hogy ezeket az értelmezéseket olvasva helyenként valóban a mai magyar irodalomtudomány legjobb teljesítményeivel szembesül. Ugyanakkor talán éppen ezért keltenek hiányérzetet azok a részletek, ahol inkább a kinyilvánítás retorikája alapján kell elhinnie az olvasónak, hogy a mondott helyeken minden esetben 20. századi epikánk gyöngyszemei közé tartozó Mészöly-művekkel van dolga. Mert a befogadó készséggel hitelt ad például annak, hogy az *Anyasírató* „az életmű egyik legmaradandóbb darabja” (72. l.). De ott már kevesli a napi kritika hangnemére hagyatkozó értékelés érveit, ahol azt olvassa, az *Egy útikalauz apoteózisa* „a magyar reflexív kisepika ritka ragyogású remekei, tengerszemei” közé tartozik (78. l.).

Mármost ha összegzésül arra az olvasástapasztalati következtetésre jutunk, hogy a kötet igényes és igen színvonalas poétikai vizsgálódásai gyakran azért járnak csak parciális eredményekkel, mert képtelenek betölteni az elszigetelten szituált epikai szöveg, illetve a rá irányuló narratopoétikai kérdezmód közti űrt, akkor ez talán azzal magyarázható, hogy a könyv szerzőjének ebben a műfajban jóval kevésbé sikerült megtalálnia s kialakítania azt a poétikai műveleti területet, amelyen más írásai a legotthonosabban mozognak. De ugyanígy lehetséges magyarázat az is, hogy e munka nem tudta maradéktalanul valóra váltani abbéli szándékát, hogy ebben a prózatörténeti kontextusban is érvényesen bizonyítsa az életmű különleges irodalomtörténeti státusát, amelyben ez a fordulat – valóban, nem kis részben a Mészöly kezdeményezésére is – bekövetkezett. Innen tekintve csak megerősödik az a feltevésünk, hogy a választott módszerrel mindez nem is történhetett másként. Nem, mert az irodalom élő hatástörténetének folyamata távolról sem mutatja olyan egyértelműen folyamatosnak a Mészöly-próza kezdeményező jelenlétét az újabb magyar epikában, amint azt Thomka Beáta monográfiája föltételezi. Bizonyos értelemben még az is igaz, hogy a 80-as évek második felétől fogva inkább mintha ez a prózáírás kezdené igazodva követni azt az írásmódot, amelynek a megszületését sok tekintetben maga ösztönözte, de távolról sem egymaga váltotta ki. Ugyanakkor folyamatos poétikai átalakulásában – írja ezt Thomka Beáta is – mégis mindig megőrzött annyi empirikus-fikcióképző igényt, amelynek alapján legalábbis többféleképpen gondolható el a modernséget lezáró korszakküszöb körüli elhelyezkedése. Thomka Beáta kérdezői érdekeltségét láthatóan az az olvasástapasztalat irányította, amely az életmű jelentőségébe vetett hitet ezáltal kevésbé engedte kiszolgáltatni a recepció jelentésképző impulzusainak. Ezért talán némely ponton kevésbé

differentiált irodalomtörténeti képet kaphattunk attól az első Mészöly-monográfiától, amely hallgatólagosan – és sajnos, alighanem előzetesen – úgy döntött, hogy a műhöz méltó recepció kérdése csupán a befogadás belügye, s nem hozható összefüggésbe a szövegek esztétikai teljesítményével, megszólító erejük elvi változékonyságával.

Természetesen örülne a kötet bírálója, ha más, hasonló poétikatudományi elmélyültséggel megírt dolgozat kapcsán adhatna hangot vitázó kritikai észrevételeknek. Erre azonban olykor terjedelmesebb opuszok olvastán sem mindig nyílik produktív lehetőség. Thomka Beáta Mészöly-könyvével azért is mondható termékenynek a szakmai szembesülés, mert kiváló lehetőséget kínál az újabb magyar próza néhány modernség-történeti összefüggésének új távlatba helyezésére. S erre még akkor is képes, ha a műfaj nemegyszer felületi megoldásokra, félkész tételek megfogalmazására csábító hatalmával szemközt nem mindenütt juttatta érvényre egy következetesebb tudományosság szigorát. S bár a tudományos teljesítmény komolyságát nemcsak a hiánypótlás gyorsított szándéka, hanem ma a tudomány körüli közmegegyezés hazai bizonytalansága is veszélyeztetheti, abban talán még így is egyetértés alakulhat ki, hogy közvetve mindkettő bizonyosan visszahat a Mészöly-életmű további befogadástörténetére. Ami pedig értelemszerűen nemcsak a mű jelentésének történetébe, hanem a „jelentésébe” is beíródik majd. (*Kalligram*, 1995)